

Қ.А Ясауи атындағы қазақ түрік халықаралық
университеті

СӨЖ

Тақырыбы: Ұйғыр мемлекеті

Орындаған: Битуған К

Тобы: 126 ЖМ

Қабылдаған: Оспанова А

Түркістан 2015

Жоспары:

Кіріспе:

Негізгі бөлім:

- Тарихы
- Ұйғыр қағандығы
- Ұйғыр тілі
- Ұйғыр жазуы

Қорытынды:

Қолданылған әдебиетер:

Кіріспе:

Ұйғырлар — Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі. Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданының жергілікті халқы. Сондай-ақ Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда және Таяу Шығыс елдерінде тұрады. Жалпы саны 8,5 млн адам (2001). Тілі - түркі тілінің оңт.-шығыс тобына жатады. XV ғ-да Жетісуға қоныс аударған Ұйғырларды тараншы (дихан)деп атаған. Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи еңбегінде ертеректе Енисей жағалауларынан Алатауға келген көшпелі халықтар (қырғыздардың ағайындары) тағдыры туралы: «Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті» деген құнды мағлұматтар береді. Одан әрі қырғыздардың арғы тегін талдай отырып: «Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Шабуыл кезінде олардың атты әскері алдымен ұрысқа кірісетін болғандықтан ұйғыр хандары «Пруттарды» қырғыз атандырыпты» деген дерек келтіреді. Абайдың бұл мағлұматынан қырғыздардың бір кездерде Ұ. хандығының қарамағында болғанын білеміз.

Тарихы

Ұйғырдың ата қонысы ерте кезден-ақ Шығыс Түркістан аталған. 1760 ж. бұл өлкені Цинь империясы жаулап алып, Шығыс Түркістан атауын Синьцзян (Шыңжаң) (жаңа жер, жаңа шекара) деп өзгертті. Кейіннен өлке атауы ШҰАР (Шыңжаң — Ұйғыр автономиялы районы) деп өзгертілді. Қытайлар Ұйғырды басқа да мұсылман ұлыстарымен қосып хуэйцзу, хуэйхуэй деп, кейде чантоу деп те атаған. Моңғолдар Ұйғырды хотан деп атайды. “Ұйғыр мемлекеті”, “Ұйғыр жазуы”, “Көне ұйғыр тілі” деген тарихи атаулар туралы қазіргі Ұйғырдың этнографиясы арасындағы байланыс, сабақтастық туралы әр қилы пікірлер бар. Көне ұйғыр тілі — Қарахан әулеті дәуіріндегі түркі тіліне қарағанда Орхон түріктерінің тіліне жақын (5 — 9 ғ-лар). Ал қазіргі жаңа ұйғыр тілі өзбек тілімен бірге түркі тілдерінің оңт.-шығыс тобының қарлұқ бұтағын құрайды. Ұзақ жылдар Ұйғыр шет ел басқыншыларының қол астында болып, ішінара қақтығыстарға ұшырады. Осының салдарынан 15 ғ-да этнонимі сирек естіліп, оның орнына — тұрағына байланысты қашғарлық, хоталик, ақсулық, т.б. деп аталды. Ал Жетісу мен Орта Азияға қоныс аударған Ұйғыр тараншы (диқаншы) делінді. 19 ғ. мен 20 ғ-дың басындағы Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде осы атау жиі ұшырасады. 1921ж. Ташкент қаласында өткен зиялы қауымның бас қосқан мәжілісінде түркітанушы проф. С.Е. Маловтың ұсынысымен ұйғыр атауы жалпы халықтық атау ретінде қалпына келтірілді.



YAKUT

SIBERIAN TRIBES

KIMAKS

KYRGYZ

KARLUK KHANATE

UIGHUR

KHITAN

JURCHEN TRIBES

OGHUZ

MONGOL TRIBES

BO-HAI

KGDM. OF KASHMIR

TIBETAN EMPIRE

CHINESE EMPIRE (TANG DYNASTY)

KOREA

JAPAN

Ұйғыр қағандығы (745 — 840) — Орталық Азияның шығыс бөлігінде түркі тілдес тайпалар құрған ортағасырлық мемлекет. Селенга, Орхон, Тола өзендері бойында орналасқан. 8 ғ-дың бас кезінен бастап яглакар руы бастаған тоғыз-оғыз тайпалар одағы Шығыс түрік қағандығына қарсы өз тәуелсіздіктері үшін кескілескен ұрыс жүргізді. Бірте-бірте олар бір мемлекетке бірікті. Жаңа мемлекет Ұйғыр қағандығы деп аталды. 744 ж. Шығыс түрік қағандығының әскерін күйрете талқандаған олар саяси әскери билікті тұңғыш рет өз қолдарына алды. Шығыс түрік қағандығының орнына жаңа мемлекет — Ұйғыр қағандығы пайда болды. Оның астанасы — Орхон өз. бойындағы Қарабаласағұн қаласына орналасты. Алғашқы қаған Пэйло (746) болды. Оның кезінде қағандық аумағы Алтай тауларынан Үлкен Хинганга, Саян жоталарынан оңт-те Гоби шөліне дейін созылды. Пэйло өлгеннен кейін оның баласы Мойыншор таққа отырды (746 — 759). Ол мемлекетті нығайтып, Орта Азиямен және Қытаймен қарым-қатынас орнатты. Мойыншор Тываны өз қол астына қаратты. Ұйғыр қағандығының әскери және саяси қуатының артқаны соншалық 757 ж. Қытайда соғдылық Ань Лу-шань бастаған көтерілісшілер бас көтергенде Қытай императоры Мойыншордан көмек сұрады. Ұйғыр қағандығы түркі тектес көшпелі тайпалардың одағынан тұратын ортағасырлық мемлекет болды.

Бас билік қағанның қолында шоғырланды. Халық негізінен мал ш-мен және егіншілікпен айналысты. Қала, бекініс, елді мекен салу дами түсті. Қолөнер кәсібі өрге басты. Сирия алфавиті негізінде ұйғыр жазуы пайда болды. Ұйғырлардың бір бөлігі буддизм дінін қабылдаса, 8 ғ-дың аяғынан манихей дініне көше бастады. Дегенмен, халықтың негізі тәңіршілдікті ұстанды. Ұйғыр ақсүйектерінің өзара қырқысулары мен тайпалардың қағанның билігіне қарсы күресі салдарынан 8 ғ-дың аяғында қағандық әлсіреді. Ақыры 840 ж. Енисей (Енесай) қырғыздарының соққысынан күйреді. Ұйғырлардың бір бөлігі (15 аймақ) Алтай мен Тарбағатай аралығындағы Қарлұқ қағандығына қашты. Қалғаны Шығыс Түркістан мен Ганьсу аймағына қоныс аударды. Ұйғыр қағандығы жүз жылдай Қытайдың Орт. Азияға шығуына күшті кедергі болды. Халықтық этногенезіне қатысқан тайпалардың әр алуандығына сәйкес бүгінгі Ұ-дың антропол. жағынан біртекті еместігі байқалады. Қашғарияның оңт-нде еур. нәсілдің памир тобы басым болса, Шығыс Түркістанның солт-н мекендеушілерде еур., моңғолоидтық элемент тең түседі (тұранаралық нәсіл). Ұйғыр этнонимі 3 ғ-дан белгілі. Көне заманда моңғол даласын мекендеген көшпелі Ұ-дың арғы тектері ғұндардың тайпалық одақтарына енген. Кейіннен Жужан, Түрік қағандығының құрамында болды. Түрік қағандығы ыдырағаннан кейін (8 ғ.) Селенга, Орхон, Тола өзендерінің бойындағы Ұ-лар Ұйғыр қағандығын құрды. Ұ. атауы Орхон жазба ескерткіштерінен де белгілі (8 ғ.). 840 ж. Ұйғыр қағандығын қырғыздар күйретті.

Содан кейін олар Шығыс Түркістан мен Ганьсудың батыс бөлігіне қоныс аударып, Тұрфан ойпатында (847 — 1369), Ганьсуда (847 — 1036) дербес мемлекет құрды. Ганьсудағы мемлекетті таңғұттар жойды да Шығыс Түркістан 14 ғ-да Шағатай ұлысына, кейін Моғолстанға қарады. Шығыс Түркістанға ауып келген Ұ. қыпшақ, қарлұқ, шігіл, ячма, құман, т.б. түркі тайпаларымен бірге жергілікті иран тектес халықпен араласып, бертін келе бір этн. топқа бірікті. 9 — 10 ғ-ларда Ұ-да буддизм, кейіннен оның жаңа тармағы — махаяна (Ұ-ларда 8 ғ-дың 60-жылдары) тарады. 11 — 17 ғ-ларда Ислам дінін қабылдады. 17 — 18 ғ-ларда Ұ. Жоңғар хандығына, 18 ғ-дың 50-жылдарынан бастап Цинь империясына бағынды. Ұ. маньчжур-қытай] езгісіне қарсы ұзақ жылдар ұлт-азаттық күрес жүргізді. 1944 — 49 ж. елдің солт-ндегі 3 аймақта Шығыс Түркістан халық республикасы орнады. 1949 ж. Қытайда коммунистік партия жеңіске жеткеннен кейін Шығыс Түркістан қайтадан Қытайға бағынуға мәжбүр болды. Жергілікті жағдайды ескере отырып, ҚХР өкіметі 1955 ж. ШҰАР-ды құрды. 1950 — 60 ж. жергілікті өкімет жазалау шараларын жүргізді. Ұ-дың бір бөлігін басқа жерлерге көшіріп, орнына қытайлар қоныстандырылды. Бұл жағдай жергілікті ұлттың арасында наразылық тудырды. Ұ. — ежелден отырықшы өмір кешкен халық. Олар суармалы егіншілік пен бау-бақша өсірудің шебері. Өзіндік ерекшелігі мол мәдениеті мен ән-жырының, монументті діни архитектурасының шығыс елдері мәдениетіне елеулі әсері болды. Ұ-дың Қазақстандағы саны 210,3 мың адам (1999). Олар Жетісуға 19 ғ-дың соңына қарай Қытайдағы мұсылмандар көтерілісінен кейін Цинь билеушілерінің қысымына ұшырап, ауып келген. Қазақстанда Ұ. мектептері, Респ. ұйғыр театры, ҰҒА-ның Тіл білімі ин-тында ұйғыртану бөлімі жұмыс істейді.



Ұйғыр тілі, түркі тілдерінің оңт.-шығыс тобындағы қарлұқ бұтағына жатады. Көне Ұйғыр тілінен ажырату мақсатында қазіргі Ұйғыр тілі, жаңа Ұйғыр тілі деген атаулар қолданылады. Ұйғыр тілі. ҚХР-ның Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы районына (8 млн., 2004) және Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан республикаларына (300 мың), Үндістан, Пәкістан, Ауғанстан елдеріне (200 мың) таралған. Ұйғыр халқы ертеректе өз тілін қәшқәр тили, таранчи тили деп те атаған. Ұйғыр тілі. орт. (Іле бойы), оңт. (хотан), шығыс (лобнор) диалектілеріне бөлінеді, онда өзбек тілімен салыстырғанда қыпшақтық элементтер сирек кездеседі. Ұйғыр тілінде үндестік заңы сақтала бермейді, сөз басында қазақ тіліндегі “ж” дыбысының орнына “й” қолданылады (мыс., йәл-жел, йол-жол). Бір буынды сөздердегі а, ә дауыстылары сол сөзге жалғанатын қосымшалардың кері ықпалының әсерінен е, о, ө дыбыстарына ауысады (мыс., аты-ети, балық-белик). Ұйғыр тілінде а, ә дауыстылары редукциясының басымдығы байқалады, сөйлеу тілінде р, л дыбыстары түсіріліп айтылады (мыс., бар-ба, барса-баса, кел-кә, т.б.). Ұйғырлар 11 ғ-дан араб жазуын қолданған. Қазақстан мен Орта Азия ұйғырлары 1930 жылдан латын жазуын, 1947 жылдан кириллицаны тұтынып келеді. Орыс әліпбиіне қосымша ә, ө, ү, к, ғ, ң, і, ж әріптері таңбаланған Ұйғыр тілі ШҰАР-да мемл. тіл ретінде қызмет атқарады. Бұл тіл Қазақстанда да дамыған, қазақ жерінде Ұйғыр тілінде көркем, қоғамдық-саяси, ғыл. әдебиеттер ұдайы басылып тұрады, бұқаралық ақпарат құралдарында түрлі хабарлар тарайды.

Ұйғыр жазуы — соғды жазуынан (б.з.б. 1 ғ. — б.з. 9 ғ-лар) бастау алатын ежелгі ұйғыр тайпалары пайдаланған жазу. Жоғарыдан төмен қарай тік әріптермен солдан оңға бағыттала жазылатын бұл жазу түрі сирия-арамей әліпбилерінің біріне саяды. Ұйғыр жазуының әліпбиін кейінірек басқа да түркі тайпалары (наймандар), олардан моңғолдар үйренген. 13 — 14 ғ-ларда Орт. Азияда құрылған түркі-моңғол ұлыстарының көпшілігі Ұйғыр жазуын пайдаланған. 16 ғ-да кейбір өзгерістермен маньчжурлар қабылдады. Кей халықтар Ұйғыр жазуын 18 ғ-ға дейін, ал сары ұйғырлар 19 ғ-ға дейін қолданып келді. ҚХР-ның Ішкі Моңғолия автономиялы районында қазірге дейін қолданылады. Ұйғыр жазуының ескерткіштері бізге Шығыс Түркістаннан табылған қолжазбалар арқылы жетті. Олардың ішіндегі ең көрнектісі — Жүсіп Баласағұнидың “Құ-тадғу біліг” (1069) дастанының Вена нұсқасы. Ұйғыр жазуы туралы мәліметтерді Махмұт Қашқаридың “Диуани лұғат-ит-түрк” (1073) еңбегінен де кездестіруге болады. Ұйғыр жазуы ескерткіштері қатарында “Манихейлердің жалбарыну дұғасын” (6 ғ.), “Ғибатул-хақайық”, “Алтын яруқ” (“Алтын жарық”), будда дініне қатысты қолжазбалар (11 ғ.) мен заңи құжаттарды (10 — 13 ғ-лар) атауға болады. Ұйғыр жазуының әліпбиі 22 әріптен тұрады. Таңбалауда ы/і, о/у, ө/ү дауыстылары мен п/б, к/г, т/д дауыссыз дыбыстары бірдей жазылғанымен, дыбысталуы әр түрлі. Жазудағы әріптер сөз басында, ортасында, аяғында түрліше таңбаланады.



Ўйғыр мәдениеті



Қорытынды:

Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі. Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданының жергілікті халқы. Сондай-ақ Қазақстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда және Таяу Шығыс елдерінде тұрады. Жалпы саны 8,5 млн адам (2001). Тілі - түркі тілінің оңт. -шығыс тобына жатады. XV ғ-да Жетісуға қоныс аударған Ұйғырларды тараншы (дихан)деп атаған. Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи еңбегінде ертеректе Енисей жағалауларынан Алатауға келген көшпелі халықтар (қырғыздардың ағайындары) тағдыры туралы: «Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті» деген құнды мағлұматтар береді. Одан әрі қырғыздардың арғы тегін талдай отырып: «Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Шабуыл кезінде олардың атты әскері алдымен ұрысқа кірісетін болғандықтан ұйғыр хандары «Пруттарды» қырғыз атандырыпты» деген дерек келтіреді. Абайдың бұл мағлұматынан қырғыздардың бір кездерде Ұ. хандығының қарамағында болғанын білеміз.

Қолданылған әдебиетер:

1. Chavannes E.,- Documents sur les Tou-kine (Turcs).
2. Кляшторный С.Г.,- Терхинская надпись.-«Сов.тюркология», 1980, №3.
3. Бодлышаков О.Г.,- К истории Таласской битвы (751г.).-«Страны и народы Востока», 1980, вып.22, кн 2.
4. Бартольд, I-IX, — Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том 1-9, М.1963-1977.
5. Агаджанов С.Г.,- Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М., 1991.
6. Бертельс Е.Э.,- История персидско-таджикской литературы. М.,1960.
7. П.Агапов,М.Кадырбаев. Сокровища древнего Казахстана. Алма-ата, 1979.
8. История Казахстана с древнейших времен до наших дней (Очерки). Алматы, 1993.
9. Ныгмет Мынжан. Краткая история казахов (на казахском языке). Алматы, 1994.
10. М.Барманкулов. Хрустальные мечты тюрков о квадронации. Алматы, 1999.